HAL
open science

Els ” senyors cristians de la frontera ” a la Península Ibèrica (segona meitat del segle XII)

Pascal Buresi

To cite this version:

Pascal Buresi. Els ” senyors cristians de la frontera ” a la Península Ibèrica (segona meitat del segle XII). Recerques, 2001, 43, pp.33-46. halshs-00277848

HAL Id: halshs-00277848

https://shs.hal.science/halshs-00277848

Submitted on 20 Oct 2016

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Distributed under a Creative Commons Attribution - NonCommercial - NoDerivatives 4.0 International License

Els "senyors cristians de la frontera" a la Península Ibèrica (segona meitat del segle XII)

per Pascal Buresi
Director de investigación en el CNRS (CIHAM-UMR 5648)
Director de estudios en el EHESS

Pascal Buresi, « Els "senyors cristians de la frontera" a la Península Ibèrica (segona meitat del segle xii) », *Recerques*, 43, 2001, pp. 33-46.

Que el lector no esperi de trobar en aquest article idees noves, informacions ignorades sobre la història de la Península, a partir de textos exhumats d'arxius locals i desconeguts dels investigadors. No, aquestes poques notes sobre els "senyors cristians de la frontera" no tenen altra ambició que posar en relació elements prou coneguts dels historiadors per tal d'il·luminar el procés de reforçament del poder monàrquic al segle xii a la Península Ibèrica, en un període d'intens enfrontament amb l'imperi almohade.[1] Si bé ja han tingut lloc períodes de centralització monàrquica (a Catalunya i a Castella a la fi del segle xi), és a la segona meitat del segle xii que el fenomen es generalitza i s'intensifica dins el conjunt de les monarquies peninsulars. Aquesta centralització no es fa pas sense blocatges ni sense reticències. Els trastorns i les contestacions aristocràtiques que acompanyen les minories reials són prou indicadors de l'entestament dels barons a preservar els seus drets i la seva independència.

La frontera ha estat sovint presentada com a una "terra de llibertat", amb referències al dret de frontera, als *fueros* que concedien als *concejos* mitjans de defensar-se i sobreviure en un medi hostil i que oferien, doncs, condicions jurídiques relativament favorables en comparació amb la resta de l'Occident cristià a la mateixa època. Aquesta llibertat, però, pot ser qualificada, d'una banda, de llibertat "controlada" en la mesura en què era el sobirà, i de vegades els barons mateixos, qui atribuïa aquests *fueros* i, d'altra banda, de llibertat "limitada" en la mesura en què aquestes cartes no feien al capdavall sinó crear senyories adaptades a un marc municipal; aquestes senyories "col·lectives" reproduïen a un nivell inferior les jerarquies característiques del feudalisme. La relativa llibertat dels *concejos* (i més generalment de la societat) de frontera forma part així doncs, dialècticament, del procés de centralització monàrquica, especialment per l'eliminació dels barons com a intermediaris obligats de l'explotació territorial.

Un ràpid examen de l'evolució de les donacions reials a Castella al segle xii revela molt clarament que una gran part dels territoris que havien estat atorgats en un primer moment, sota Alfons vi o sota Alfons vii, a grans barons de l'entorn reial van ser redistribuïts més endavant als ordes militars. Aquest procés revela, d'una banda, l'empirisme d'una colonització que anava a les palpentes i provava solucions diverses per aconseguir de fer arrelar les poblacions, de defensar els territoris i de posar-los en explotació, i, d'altra banda, la represa de control pel monarca castellà dels territoris dels quals tornava a apoderar-se després d'un intermedi musulmà.[2] La creació de *concejos de realengo* respon a la mateixa lògica: el rei, amo de la terra, s'encarrega ell mateix de la colonització, sense delegar-ne la tasca a un intermediari de la cort. El 3 de novembre del 1139, per exemple, Alfons vii atorga a Oreja, acabada de conquerir, un fuero per a *"omnibus illis qui ad idem castellum populandum venerint"*.[3]

La ruptura que van significar, a la regió entre el Tajo i la Sierra Morena, les reconquestes almoràvits (a començos del segle XII) va facilitar el procés i es va traduir en la reorientació de la política reial de concessió de terres entre el començament i la fi del segle XII.[4] En efecte, a partir del regnat de Sanç III i, encara més, del d'Alfons VIII, els beneficiaris dels favors reials es diversifiquen, amb l'aparició dels ordes militars per necessitats de la lluita contra l'Islam. És versemblant que l'objectiu perseguit pel sobirà fos doble: reforçar les capacitats de defensa de les zones fronteres i, al mateix temps, afeblir les bases senyorials entre el Tajo i la Sierra Morena, tot i que el rei havia tanmateix aconseguit sempre de conservar-hi una gran part de les seves prerrogatives reials: en efecte, la devolució del dret públic sempre va ser incompleta en aquestes regions, on l'alta justícia, el dret de recurs i el dret de fer "pau i guerra" gairebé sempre s'esmunyien de les mans dels senyors.[5]

En reacció a aquestes tendències, apareixen a la frontera senyories per compensar la relativa manca de terres entre les grans famílies senyorials, en uns moments en què les possibilitats d'expansió es veien limitades per la puixança de l'imperi almohade. I és a través de la comparació de tres "principats" fronterers que he triat d'abordar la qüestió de les relacions entre poder central monàrquic i perifèria fronterera. Els destins paral·lels dels tres fundadors, la semblança entre les seves estratègies de conservació del patrimoni, el seu paper en la lluita contra l'Islam o en els conflictes que oposaven els regnes cristians entre ells mateixos, el favor de què van gaudir aquests senyors a les corts reials, malgrat els canvis d'aliances a què solien ser proclius i malgrat els seus freqüents compromisos amb l'Islam, la posteritat, finalment, que aquests "herois" de la "Reconquista" van assolir en textos més tardans, tot invita a plantejar-se l'articulació d'aquestes trajectòries individuals, d'aquestes històries tres cops úniques, en una causalitat que les englobi totes tres, amb les seves semblances i en la seva diversitat.

* * *

La feina sagnant i esgotadora de la conquesta militar i la colonització requeria caps egoistes i decidits. Com observa Robert Bartlett, figures d'aquesta mena van sorgir una mica pertot arreu d'Europa als segles XII i XIII. Eren de vegades homes sense cap suport, però sovint també magnats ja equipats i que comptaven amb homes d'armes fidels. La tropa militar era un dels organismes socials de base de l'Europa medieval. Consistia en un grup d'homes de combat dirigits per un senyor i units per un jurament, per la companyonia i per l'interès personal.[6] El somni de tot soldat de peu d'aquests exèrcits era de muntar a cavall, d'operar la transició de peó-*pedites* a cavaller-*equites*. Una ràtzia afortunada podia ser la clau d'aquest pas.[7] La terra era una recompensa especial, menys freqüent que el botí, més rara i més preuada. Per a uns homes de guerra més o menys independents, en efecte, la terra revestia una importància cabdal en tant que base de reraguarda per a l'aprovisionament de les tropes, zona de refugi en cas de perill i, sobretot, font de rendes i de legitimitat. Malauradament, el més freqüent és que els actes relatius a les senyories efímeres nascudes d'algun fet de valentia o d'alguna adquisició "fronterera" hagin desaparegut.

Tenim, doncs, pocs documents sobre les senyories independents fundades després de la meitat del segle XII per Giraldo Sempavor a Extremadura, per Fernando Rodríguez "el Castellà" al voltant de Trujillo o per Pedro Ruiz de Azagra a Albarracín, de manera que no sabem si hi va haver per part dels fundadors donacions en cascada, recompenses en forma de béns o terres per als seus fidels. Però en tots els casos s'observa un cicle dinàmic entre el botí, els dons, el recrutament i la reputació. Incontestablement, les vides d'aquests tres caps de guerra s'inscriuen perfectament

dins aquest cicle dinàmic, tot i que insistint només en aquests punts ens arrisquem a no veure l'essencial: el rebuig del poder monàrquic tal com aquest s'està establint.

Geraldo Sempavor, "el Cid português"

La gesta de Giraldo Sempavor va ser objecte el 1941 d'un estudi de David Lopes que passava revista a totes les fonts que posseïm sobre aquest personatge.[8] Amb l'excepció d'algunes mencions disperses a la *Chronica Gothorum*, al *Chronicon Lamecense*, al *Chronicon Conimbricense*[9] i a la *Crónica latina de los Reyes de Castilla*,[10] el gruix dels textos prové dels cronistes de llengua àrab Ibn Sâhib al-Salâ, Ibn 'Idhârî i al-Baydhaq.[11]

Descrit com a lladre per la *Chronica Gothorum*, Giraldo va apoderar-se de Beja (1162 o 1172), de Trujillo, d'Évora i de Cáceres (1165), i tot seguit de Montánchez, Serpa i Juromenha (1166).[12] Totes aquestes places, situades a la regió de Badajoz (*Batalyûs*), a la frontera entre Portugal, Lleó i al-Andalus, no deixen cap dubte sobre les intencions del "Cid português". En 1169, el rei de Portugal va acompanyar d'altra banda aquest poderós cap de guerra al setge de Badajoz.[13] El rei de Lleó, però, considerava que aquesta zona li pertanyia en virtut de l'acord conclòs amb Sanç III de Castella el 1158, a Sahagún;[14] va córrer, doncs, en auxili de la vila extremenya. Afonso Enriques i Giraldo van ser fets presoners.[15] El primer va haver de jurar de renunciar definitivament a la conquesta de Badajoz i el segon va haver de tornar les places conquerides: Trujillo i Montánchez van passar als lleonesos, Serpa i Badajoz, als almohades. No se sap què va passar amb Juromenha, però Giraldo sembla haver pogut reorganitzar les seves forces i, des d'aquesta plaça, va reprendre els seus atacs contra Badajoz. La tardor del 1170 *Batalyûs* va trobar-se altre cop en perill de ser conquerida o per Giraldo o per Ferran II, que també es dirigia cap a la vila. El *sayyid* Abû Hafs, germà del califa, va llançar aleshores una contraofensiva, Ferran II va retirar-se i els almohades van aconseguir d'expulsar Giraldo de Juromenha, on havia trobat refugi. El cap de guerra português va instal·lar-se aleshores a Lobón, sobre el camí que va de Badajoz a Sevilla, amb l'esperança d'interceptar des d'allà els combois d'armes i de queviures que abastien la vila. El 1172, com deu anys abans, va reprendre els atacs contra Beja, que va destruir.

Però després de la mort d'Ibn Mardanîsh, el 1171, i el sotmetiment dels seus fills a Yûsuf Abû Ya'kûb, el poder almohade començava a inquietar, de manera que el tutor d'Alfons VIII, el comte Nuño de Lara, va demanar la signatura de treves, igual com Afonso Enriques, que va enviar els seus ambaixadors a Sevilla. L'octubre del 1173, després de dos mesos de negociacions, les treves van ser signades per cinc anys. Giraldo Sempavor, aïllat i sense recolzament del costat cristià, va decidir de posar-se al servei del califa, juntament amb tres-cents cinquanta homes.[16] Va establir-se a Sevilla, on va residir fins al 1176, i després va acompanyar el sobirà almohade al Marroc. Va ser-hi condemnat a mort per traïdor, perquè havia invitat per carta el rei de Portugal, el seu antic sobirà Afonso Enriques, a intentar un desembarcament al Marroc, malgrat la fidelitat que devia al monarca almohade.[17]

Dins el marc dels tres exemples que aquí presento, el cas de Giraldo ofereix algunes peculiaritats. Per començar, Giraldo no sembla pas haver estat d'alta nissaga; en tot cas, cap font no li atribueix uns orígens familiars prestigiosos.[18] Semblaria, doncs, que, en un primer moment, no hauria degut la seva fortuna sinó a l'ofici de les armes, en el qual es va distingir. Després, el servei que va prestar fidelment al rei de Portugal li va guanyar els favors del sobirà. El fet, però, que Afonso Enriques no li concedís terres i que, en ocasió de les treves entre Portugal i l'imperi almohade,

s'estimés més posar-se al servei del califa que no abandonar, ni que fos provisionalment, la guerra tendiria a demostrar que no l'interessava pas d'arrelar-se en una terra del regne, sinó que preferia conservar un marge de maniobra que li permetés de fer jugar un sobirà contra l'altre.

Fernando Rodríguez "el Castellà" i el seu fill Pedro Fernández de Castro

Si dels orígens del "Cid portuguès" no en sabem res, Fernando Rodríguez i el seu fill Pedro Fernández, en canvi, pertanyien a la gran família castellano-lleonesa dels Castro. Els noms d'aquests dos personatges, que van fer de l'aliança amb els almohades una "especialitat" familiar, apareixen tot al llarg de la història de Castella i Lleó, de l'orde de Santiago i d'Extremadura a la segona meitat del segle XII. La seva signatura al peu de les cartes reials és testimoniatge de la seva situació privilegiada dins la societat cristiana i l'espai que els dediquen les cròniques musulmanes confirma el paper que van fer a la cort dels sobirans musulmans.

És a les darreries dels anys seixanta que comença la història de les relacions de la família dels Castro amb l'imperi almohade. Cal, però, remuntar fins al 1158 per entendre el que va poder empènyer uns membres d'una tan gran família a comprometre's amb el bàndol musulmà. Abans de morir, Sanç III de Castella va confiar la tutela del seu fill, menor d'edat, el futur Alfons VIII, a Gutierre Fernández de Castro, el qual, per evitar discòrdies, va cedir aquesta càrrega a García de Aza, un noble vinculat a la família dels Lara. La guerra que va esclatar entre les dues famílies va ser favorable als Lara, que van monopolitzar la regència del reialme fins a la majoria d'edat d'Alfons VIII, el 1166. Caiguts en desfavor,[19] Fernando Rodríguez, els seus germans i els seus aliats van presentar-se a la cort de Yûsuf Abû Ya'kûb, a Sevilla, tal com ho explica Ibn Sâhib al-Salâ:

> També en aquest any 563 [oct. 1167-oct. 1168], el capitost cristià Fernando, senyor de Trujillo, cèlebre entre els cristians pel seu llinatge i el seu valor, parent per afinitat d'Alfons, el rei petit, senyor de Toledo, va arribar a Sevilla el mes de *ramadân*, ell i els seus germans, amb el desig de fer-se servidor de l'*amîr al-mu'minîn*, abandonant la companyia dels infidels. [...] va romandre a l'excelsa capital cinc mesos sota les banderes de l'excels poder [...] fins a arribar gairebé a islamitzar-se i prometre a Déu de ser fidel conseller del poder [almohade] amb el millor servei, i va sotmetre's i va garantir que no talaria el país dels Almohades i que seria per a ells suport i aliat dels musulmans [...] el poder suprem va manar que li fossin fets donatius, a ell i als seus germans i companys igual com als Almohades, tots els mesos, i així va ser fet. Aquest any també, va seguir-lo a fer les paus el seu parent per afinitat, Ferran el bavós, fill d'Alfons, conegut com al rei petit, senyor de Ciudad Rodrigo, després que la va edificar. Va desitjar fer les paus i ser d'una mà amb els Almohades i ajudar-los amb el seu exèrcit contra els seus enemics, i va referir que entre ell i el comte Nuño [de Lara], tutor del seu nebot Alfons [VIII, nebot del rei Ferran II de Lleó], el petit, senyor de Toledo, hi havia contínues lluites per les fronteres dels seus regnes, i va confirmar el seu desig, amb la seva pau, d'un exèrcit dels exèrcits almohades, que fos enviat a la seva ciutat de Ciudad Rodrigo per combatre amb ell el seu contrincant, el comte Nuño, de part del seu nebot, al seu país.[20]

Durant els anys que van seguir, Fernando Rodríguez "el Castellà" deu haver dividit el seu temps entre la cort del sobirà almohade i la del rei lleonès, ja que consta la seva presència en aquesta darrera, on confirma una carta de Ferran II el 16 de juny del 1171.[21] Després, durant uns anys, el seu nom no torna a aparèixer al peu dels documents lleonesos, perquè després del trencament de les treves entre els almohades i el regne de Lleó deu haver escollit el bàndol musulmà.[22] Aquesta elecció és

particularment sorprenent perquè el rei de Lleó li havia donat en matrimoni la seva germana donya Estefanía, de la qual havia tingut com a mínim un fill, Pedro Fernández, "home molt poderós".[23] A més a més, un intent de reconciliació amb Castella sembla haver tingut lloc a les darreries dels anys setanta: a partir del 9 de setembre del 1179, en efecte, veiem Fernando Rodríguez confirmant cartes reials d'Alfons VIII, tot i que no és sinó a partir del 13 de gener del 1180 que la precisió *"de Turgello"* completa el seu nom als documents.[24] Fins al 15 de gener del 1181 el veiem fer un paper important dins la societat castellana,[25] però després ja no sembla haver format part de la *curia regis*. Va tornar a trobar el seu lloc, en canvi, a la cort de Ferran II de Lleó, que li va donar terres a Astúries. Va confirmar-hi actes reials el 30 de març del 1181, el 25 de juliol del 1182 i el 22 de febrer del 1184, durant el setge de Càceres, quan és descrit com a *"dominans in Asturiis"*.[26]

A partir del 1184, Fernando Rodríguez de Castro va efectuar un acostament amb els ordes del Temple i, sobretot, de Santiago, al qual va donar, per a la remissió dels seus pecats, una propietat que acabava de comprar i tot el que posseïa al Campo de Toro.[27] Sembla ser que Fernando Rodríguez va poder mantenir-se a Trujillo, contra Alfons VIII, gràcies al recolzament lleonès, però, al final de la seva vida, deu haver hagut de cedir els seus territoris al monarca castellà, després d'haver intentat de bades de mantenir la seva independència ingressant a l'orde de Santiago, la qual va imposar-se així a la regió de Trujillo. Tres anys després de la seva mort, en efecte, l'11 de desembre del 1188, el seu fill Pedro Fernández va confirmar les donacions que el seu pare havia fetes a l'orde de Santiago *"in quo ordine ipse frater fuit"*.[28] Pedro Fernández mateix va mantenir també estrets lligams amb l'orde de Santiago: el 15 d'agost del 1189 va fer testament a favor de l'Orde en cas de morir sense descendència i va cedir-li els castells de Montánchez, Santa Cruz, Zuferola, *Montfrag*, Solana i *Penna Falcon*, així com la seva "espasa curta".[29]

Pedro Fernández va continuar també la tradició paterna de l'aliança amb els almohades. Tant les fonts cristianes com les musulmanes confirmen la seva presència al costat dels almohades a Alarcos. Seria ell qui hauria intercedit pels cristians assetjats dins el castell d'Alarcos. En aquesta ocasió, Ibn 'Idhârî el designa amb el terme pejoratiu de *la'in* ("el maleït"), que fa suposar una traïció posterior.[30] I tanmateix, l'endemà de la batalla de Las Navas de Tolosa, Castella i Lleó signen la pau i es comprometen a no rebre Pedro Fernández.[31] La *Crónica latina de los Reyes de Castilla* afirma, per la seva banda, que Pedro Fernández "el Castellà" va morir al Marroc, alguns dies abans que Alphonse VIII.[32] Segons la mateixa font, un dels fills de Pedro Fernández, Álvar Pérez, que havia renunciat a l'amistat dels moros i s'havia fet vassall de Ferran III, hauria rebut de mans del rei els castells de Martos, Jaén i Andújar.[33] Aquesta informació és confirmada per una carta de 1235, per la qual el *concejo* d'Andújar dona a l'orde de Calatrava una propietat a Villar de las Caleras. El document esmenta que l' *"Alcayad danduiar"* era en aquesta data *"don Alvar perez fio de Don Pedro ferrandez el Castellano"*.[34] A diferència de Giraldo Sempavor, que va entrar a l'escenari de la història amb les seves conquestes a Extremadura i va sortir-ne amb la seva mort, Fernando Rodríguez "el Castellà" i el seu fill Pedro Fernández van deixar un patrimoni i un nom noble, que van heretar els seus descendents, rics i poderosos.[35]

Pedro Ruiz de Azagra i la senyoria d'Albarracín

Seria massa llarg de donar aquí una visió retrospectiva de les peripècies de la senyoria de Santa María de Albarracín, la qual, d'altra banda, ja ha estat objecte d'una

història en quatre volums dirigida per Martín Almagro.[36] La constitució de la senyoria cal vincular-la a l'epopeia d'Ibn Mardanîsh, el qual sembla haver cedit entre 1166 i 1168 el domini d'Albarracín a Pedro Ruiz de Azagra amb la finalitat de cobrir el seu flanc septentrional contra Aragó. La independència dels senyors d'Azagra es va manifestar molt aviat pel refús de reconèixer la sobirania aragonesa tant des del punt de vista polític com del religiós, ja que el bisbe d'Albarracín va negar-se a sotmetre's al metropolità de Saragossa. A base de menar una hàbil política entre Castella i Aragó, don Pedro Ruiz de Azagra va aconseguir no solament de mantenir la seva independència, sinó també d'augmentar les seves possessions i transmetre-les als seus descendents i successors. Contra el rei d'Aragó i contra el bisbe de Saragossa, Pedro Ruiz de Azagra es recolzava no solament en Navarra, sinó també en l'arquebisbe de Toledo, Cerebrun. Aquesta política va ser coronada per l'èxit, ja que el 1172 Cerebrun va consagrar Martín bisbe de Santa María de Albarracín i va vincular així la seu episcopal a la ciutat de Toledo.

Fernando Ruiz (1186-1196), l'últim fill de la família de Rodrigo Pérez de Azagra, va succeir el seu germà Pedro Ruiz. Va veure's obligat aleshores a cercar el perdó d'Alfons el Cast, II d'Aragó: li va retre homenatge i va prometre de lliurar-li el castell de Santa María de Albarracín i de convertir-se, dos anys més tard, en el seu vassall, si el rei ho exigia.[37] Va intentar de compensar aquesta dependència del rei d'Aragó amb una estreta aliança amb l'orde de Santiago, que va fer hereu testamentari el 21 de juliol del 1190.[38] El juny del 1192, en un nou document, Fernando Ruiz va concedir a l'Orde, per a després de la seva mort, el castell d'Albarracín, a condició que no el venguessin mai, ni el donessin a cap rei, ni hi introduïssin mai ningú que no formés part de l'Orde. La resta dels béns mobles i el bestiar d'Albarracín eren llegats al seu fill Pedro Fernández, però l'Orde havia de garantir la tutela d'aquests béns fins que Pedro no hagués assolit els 21 anys d'edat.[39] El 22 de juliol del 1193, van ser redactats dos nous complexos testaments que garantien la independència de la senyoria d'Albarracín, a base de fer-la entrar dins el patrimoni santiaguista, i l'herència dels dos fills—tots dos anomenats Pedro Fernández!—amb el recolzament de l'Orde. El fill legítim, Pedro I, obtenia Huélamo i tots els béns del seu pare; la tutela de l'Orde havia de durar fins que no tingués 20 anys. Si moria abans, els seus béns havien de passar a l'altre fill, Pedro II, *"quo est in Ucles"*. Fernando Ruiz estava aleshores malalt. Era natural, doncs, que, un cop guarit, fes un quart testament, el 29 de desembre del 1194: aquest cop tota la senyoria d'Albarracín havia d'anar a parar al seu fill Pedro I (Pedro II ja no hi era esmentat).[40]

Arran de la desfeta castellana d'Alarcos (1195), Alfons VIII va rebre l'ajut del sobirà d'Aragó, tot i que, com era habitual entre ells, va haver de pagar les soldades dels cavallers enviats, entre els quals hi havia Fernando Ruiz de Azagra. Aquestes tropes havien d'assegurar la defensa de Castella contra els atacs almohades, però la marxa del califa i la butlla d'excomunicació llançada per Celestí III contra Alfons IX i contra Pedro Fernández de Castro (1196), van desviar l'exèrcit castellano-aragonès del seu objectiu inicial per dirigir-lo contra Lleó.[41] Fernando Ruiz deu haver mort en 1196 i Albarracín va mantenir la seva independència en mans dels Santiaguistes fins a la majoria d'edat de Pedro Fernández de Azagra (1196-1246), que el 1211 va obtenir de Pere II d'Aragó l'autorització de lliurar Albarracín a l'orde de Santiago per tal de complir la voluntat del seu pare. Això no obstant, va conservar-ne la senyoria fins a la fi de la seva vida i va transmetre-la al seu fill, Álvaro Pérez de Azagra, quart senyor sobirà d'Albarracín.

Conclusió

Aquests exemples són paral·lels en més d'un aspecte. Hi veiem la constitució, per la força de les armes, d'una base territorial en situació fronterera entre dos reialmes cristians. Els fundadors, caps militars carismàtics bandejats de la pàtria d'origen, es mantenen fidels a la seva religió, malgrat la seva aliança amb els poders musulmans. A escales diverses, aquests "caids" van ser tema de llegenda en vida o després de la seva mort, tot i que cap d'elles no ha conegut la fortuna de la gesta cidiana de l'*hidalgo* Rodrigo Díaz de Vivar. Explotant les rivalitats entre els diversos regnes cristians, aquests senyors de la guerra s'aprofitaven de la inestabilitat de les regions acabades de conquerir a l'Islam per crear-hi petits principats organitzats al voltant d'algunes places fortes. Fos quina fos la durada de la seva aliança amb els almohades, aquests principats van tornar al si castellà, lleonès o aragonès al final de la vida del seu fundador o en el curs de la dels seus descendents. No es pot, a més a més, sinó remarcar la continuïtat de l'entitat territorial posada en peu per Giraldo Sempavor als anys 1160 i recuperada per Fernando Rodríguez de Castro "el Castellà" després del fracàs del setge de Badajoz pel cabdill portuguès, ajudat en aquesta ocasió pel seu sobirà Afonso Enriques. A mitjan juny del 1196, en efecte, quan el califa almohade al-Mansûr va marxar contra Extremadura, les places que havien pertangut a Pedro Fernández de Castro (Santa Cruz, Montánchez i Trujillo) van retre's sense dificultat. Mentre que Plasencia era arrasada i els seus defensors fets presoners, les antigues possessions de Pedro de Castro van ser preservades, perquè la continuïtat territorial d'aquestes senyories estava garantida.

Cal insistir, però, en un punt comú a totes aquestes trajectòries: en cap moment no es planteja la qüestió de la conversió. És cert que el text d'Ibn Sâhib al-Salâ diu—però cal demanar-se si no és una precisió retòrica—que Fernando Rodríguez de Castro "gairebé va islamitzar-se" (*"hattá kâda an yuslim"*), però ni els musulmans, ni els cristians no semblen pas haver sentit la necessitat de canviar de religió en canviar d'amo, com si a mitjan segle XII i fins i tot al final les tries polítiques es mantinguessin encara independents de la fe.

José Luis Martín ha relacionat, amb raó, les aliances perseguides per aquests senyors de la frontera amb el creixement del poder monàrquic durant aquesta època.[42] Es podria anar més lluny: més encara que no les aliances, és l'existència mateixa d'aquests nobles bandejats que va lligada a l'afirmació del poder reial i a la diferenciació política que s'estan produint a les diverses regions cristianes de la Península. Alhora que s'oposaven els uns als altres, els monarques portuguès, castellà, lleonès, catalano-aragonès i navarrès augmentaven el seu control, dins del seu reialme, sobre els seus magnats i el seu territori. L'aliança amb els almohades era així, abans que res, per als nobles que en prenien la iniciativa, un rebuig del reforçament del poder monàrquic. En podrien ser prova els intents, més o menys reeixits, dels Castro i sobretot de Fernando de Azagra de sostreure la seva senyoria a tot poder monàrquic, fins i tot després de la mort, a base de donar-la als ordes militars, amb els exemples absolutament remarcables que hem explicat més amunt. Les vacil·lacions de Pedro Ruiz de Azagra a l'hora de fer el seu testament, la donació, en un primer moment, d'Albarracín a l'orde de Santiago malgrat que tingués dos fills, pobrament indemnitzats en aquesta primera opció, i després, en un segon moment, la multiplicació de les clàusules condicionals del seu darrer testament, que feia hereu universal el seu fill legítim, són senyals de la mateixa obsessió: la independència política, fiscal, jurídica i eclesiàstica del "principat" i el rebuig de tota ingerència

monàrquica. Eren en darrera instància les noves formes del poder monàrquic que eren rebutjades en totes aquestes diverses experiències.

La constitució d'Estats relativament centralitzats va provocar nombroses reaccions a la societat: en les fases de creixença territorial i d'expansió a expenses d'al-Andalus, les possibilitats d'enriquiment de la noblesa a les terres conquerides rebaixaven les tensions, però en els períodes en què l'Islam oferia resistència, o quan els sobirans almohades prenien la iniciativa de l'ofensiva, el "tancament de la frontera" desembocava en la recerca de noves menes d'ingressos:[43] davant l'explotació senyorial dels dominis i l'increment dels tributs imposats als pagesos, la revolta contra l'autoritat monàrquica oferia una alternativa, condemnable, és cert, des del punt de vista religiós—aquesta és una novetat de les darreries del segle XII, amb les excomunicacions de Celestí III—, però tanmateix prou corrent, perquè apel·lava a la més apreciada de les activitats dins la societat cristiana occidental de l'època, i molt especialment a la Península Ibèrica, és a dir l'activitat de les armes, font de botí, de riquesa i de glòria.

Per la banda dels musulmans, no es veuen pas aparèixer figures d'aquesta mena. És cert que els noms de Zafadola (Sayf al-Dawla Ibn Hûd) o del *Rey Lobo* (Ibn Mardanîsh) podrien evocar carreres semblants. Els fonaments de la fortuna d'aquests prínceps, però, responen a una lògica molt més elemental: davant d'un canvi de dinastia, els quadres de l'antic règim, invocant la seva voluntat de conservar el vell ordre i, doncs, el seu rebuig del nou règim, aprofitaven els trasbalsos per apoderar-se del poder local, recorrent si calia als cristians. L'aliança i el recolzament que aquests els aportaven es concretaven en general en un ajut militar a canvi d'un pesat tribut.[44] Enfront de l'heterodòxia d'uns dirigents nous, els prínceps territorials musulmans reivindicaven la legitimitat del poder, com ho demostren les monedes encunyades per Ibn Mardanîsh: l'aixecament contra l'autoritat legítima—en aquest cas, l'almoràvit—estava, d'entrada, en el pensament polític de l'Islam medieval, marcat per la sospita de la il·legitimitat. Mentre que el refugiar-se en territori musulmà dels nobles cristians bandejats no era a fi de comptes sinó una modalitat del posicionament polític a la societat cristiana i no naixia de cap influència dels poders musulmans a la vida política dels regnes cristians,[45] en canvi el sotmetiment a vassallatge pel rei de Castella de prínceps musulmans com Sayf al-Dawla, Ibn Mardanîsh o al-Bayâsî, bé que relacionat amb la revolta d'aquests nobles contra el seu sobirà, reflectia sobretot, i es tracta d'una gran diferència, una participació activa del monarca castellà a la vida política d'al-Andalus. A més a més, aquesta dependència personal era pagada molt cara i va tenir conseqüències considerables per a les relacions de força tant dins els territoris musulmans com entre Islam i cristiandat.

No he posat doncs en un mateix pla els papers fets pels cristians Giraldo Sempavor, Fernando Rodríguez de Castro, Pedro Ruiz de Azagra, d'una banda, i els musulmans Ibn Mardanîsh, Sayf al-Dawla i el sayyid Zayd Abû Zayd, darrer dirigent almohade de València,[46] de l'altra, perquè els primers oposen resistència a la centralització del poder monàrquic al segle XII i intenten d'imposar-se als territoris fronterers "intersticials", tot explotant les concurrències per tal de mantenir la seva independència, mentre que els segons desprenen trossos sencers d'al-Andalus fent-los bascular dins l'òrbita dels sobirans cristians, pel recurs als mercenaris cristians, pel pagament de tributs i, sobretot, per la prestació de juraments de vassallatge: els prínceps musulmans entren així dins un sistema de dependència personal, totalment estrany a les pràctiques musulmanes i imposat per les potències cristianes.[47]

[1] El context de "diferenciació política" es pot fer remuntar a aquesta època; la diferenciació que es produeix així és el corol·lari del reforçament dels poders monàrquics dins un marc "pre-nacional": coalició catalano-aragonesa, Castilla, Lleó, Navarra, Portugal.

[2] Això es veu molt clarament a l'acte del 7 de novembre del 1184 en virtut del qual Alfons VIII dóna a l'Orde de l'Hospital i al seu prior don Pedro de Areis un conjunt de béns a Beteta i Avia, dins el territori de Cuenca, alguns dels quals havien pertangut al comte Nuño: *"insuper dono vobis vineas quas comes Nunius habebat in Avia, in butheca sua et in termino conchensi, prope serram Gevaltoro, iuxta vineam meam locum ad plantadas viginti arançadas vinearum"* (C. de Ayala *et al* [eds], *Libro de privilegios de la orden de San Juan de Jerusalén en Castilla y León (siglos XII-XV)*, Madrid, Editorial Complutense, 1995, 336-337 [núm. 154]).

[3] J. L. Martín Rodríguez, *Orígenes de la Orden Militar de Santiago (1170-1195)* [a partir d'ara *OOMS*], Barcelona, C.S.I.C., 1974, 178-180 (núm. 8). També és cert que de vegades el rei recorre a intermediaris. És el que va passar, per exemple, a Coimbra, a les darreries del segle XI, com es pot veure per la carta del 29 de maig del 1085 que garanteix als habitants d'aquesta vila portuguesa la possessió de les terres que havien poblat a iniciativa de Sisnando Davidiz (confirmada el 22 d'abril del 1093). Trobem en aquest document un encadenament de donacions: del rei a Sisnando Davidiz, d'aquest als colons. Aquestes darreres són confirmades pel rei dins el text: *"...elegit illum iam dictum domnum Sisnandum consulem de ea, tali tenore et eo pacto ut populasset eam secundum suam uolumptatem. Ille etenim populabit eam bene, et firmiter tenuit contra omnes gentes, et dedit illis tales consuetudines ut populassent sicut melium potuissent [;...] confirmo de omnes hereditates quas unusquisque uestrum populabit per manus consul domnus Sisnandus, cui pater meus Fredenandus illam ciuitatem iam dicta Colimbria de manibus sarrazenorum uolumptate Dei abstracta concessit, et ego post permisione Dei in imperio superueniente sicut pater meus eam illi tribuit alacri uultu integraque mente et puro corde ego confirmabi, et sicut ille consul domnus Sisnandus unicuique uestrum tribuit terras, uineas, casas, seu etiam et uillas, ad populandum, ego uero confirmo eas uobis iure hereditario..."* (A. Gambra, *Alfonso VI. Cancillería, curia e imperio*, vol. II, *Colección diplomática*, sota la dir. de J. M. Fernández Catón, León, Centro de Estudios e Investigación "San Isidoro", 1998, 214-218 i 317-318 [núms. 83 i 124]).

[4] Així, el 27 de desembre del 1151, el vassall d'Alfons VII Rodrigo Rodríguez va rebre el castell de Consuegra i tota la regió dels voltants, és a dir pràcticament els dos terços del que constituiria el futur Campo de San Juan (Ayala, *Libro de privilegios*, 217-219 [núm. 64]). El 1173 Consuegra continuava pertanyent a aquest noble, com es pot veure per la *convenientia* entre aquest personatge i l'Orde de Calatrava (24 de març del 1173) que repartia el pagament de *portazgos* per les rècules en funció del seu itinerari (J. González, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, 3 vols., Madrid, C.S.I.C., 1960, II, 297-298 [núm. 176]). Aquest repartiment dels portazgos va ser renovat quan els territoris posseïts per Rodrigo Rodríguez van passar a l'Orde de Sant Joan el 1183.

[5] Carlos Laliena matisa, en efecte, l'explicació tradicional que vincula l'evolució de les donacions monàrquiques únicament a les possibilitats militars que oferien els ordes militars per a la defensa de les zones poc acollidores. Laliena considera que es tracta més aviat d'una iniciativa dirigida a limitar la castralització dels nobles de la frontera i a mantenir l'hegemonia del sobirà damunt una élite senyorial que canviava molt ràpidament (C. Laliena Corbera, "Castillos y territorios castrales en el valle del Ebro en el siglo XII", dins J. A. Barrio Barrio i J. V. Cabezudo Pliego [eds], *La fortaleza medieval. Realidad y símbolo*, Murcia, 1998, 31-45, a les pp. 34, 36, i 40).

[6] R. Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, Harmondsworth, Penguin, 1993, 33. Contra el que l'autor afirma per a la resta d'Europa, no és gens evident que a la Península Ibèrica aquests grups hagin tingut origen a les bandes armades germàniques o romanes.

[7] El *Cantar de Mio Cid* explica com després de la conquesta de València els que havien combatut a peu s'havien convertit en cavallers (vers 1213, cit. Bartlett, *The Making of Europe*, 45).

[8] D. Lopes, "O Cid português: Geraldo Sempavor. Novas fontes árabes sobre os seus feitos e morte", *Revista Portuguesa de História*, 1, 1941, 93-109.

[9] *"Era MCCIV. Ciuitas Elbora capta et depredata, et noctu ingressa a Giraldo congnominato sine pauore, et latronibus sociis eius, et tradidit eam Regi D. Alfonso"* (*Chronica Gothorum*); *"Geraldus alcayde intrauit badalloucium VI nonas maii. Era M CC VII"* (*Chronicon Lamecense*); *"In era M CC VII quinto nonas maii intrauit alcayde Giraldus badalouzi"* (*Chronicon Conimbricense*). A *Portugaliae Monumenta Historica Scriptores* [a partir d'ara *PMHS*], 15-16, 20, i 22, respectivament.

[10] *"Propter predictam colligationem impietatis multa castra sepedictus rex tradiderat regi Portugalie, que postea recuperauit ab eodem, quando fuit captus in Badaioz, et exhancatus itaquod postea nunquam potuit equitare. Tunc et captus fuit Giraldus, qui dicebatur Sine Pavore, et traditus in manus Roderici Fernandi Castellani. Cui pro liberatione sua dedit idem Giraldus Montanges, Trugellum, Sancta Crux, Monfra, que idem Giraldus acquisierat a Sarracenis. Depaupertatus autem et destitutus omni auxilio transtulit se ad Sarracenos, quibus multa dampna intulerat, a quibus, nacta quadam occasiuncula in partibus Marroquitanis, capite truncatus est."* (*Crónica latina de los Reyes de Castilla*, ed. i trad. Luis Charlo Brea, Cadis, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 1984, 11 [a partir d'ara *CLRC*]).

[11] Ibn Sâhib al-Salâ, *Al-Mann bi-l-Imâma*, ed. 'A. al-H. al-Tâzi, Beirut, Dâr al-Garb al-Islâmî, 1987 (n'hi ha traducció a l'espanyol d'A. Huici Miranda, València, Anubar, 1969); Ibn 'Idhârî, *Al-Bayân al-Mugrib fi ajbâr al-Andalus wa-l-Magrib* (part almohade), ed. M. Ibn Tâwît, M. Ibrâhîm al-Kîttânî, M. Znaybar, i A.-al-Q. Zamâma, Beirut, Dâr al-Garb al-Islâmî, 1985 (n'hi ha dues traduccions a l'espanyol per A. Huici Miranda, dins *Colección de crónicas árabes de la Reconquista*, II, Tetuán, Editora Marroquí, 1953 i en 2 vols, València, Anubar, 1963); Al-

Baydhaq, *Kitâb akhbâr al-Mahdî Ibn Tûmart wa-bidâyat dawlat al-muwahhidîn. Documents inédits d'histoire almohade. Fragments manuscrits du legajo 1919 du fonds arabe de l'Escurial*, ed. i trad. E. Lévi-Provençal, París, Geuthner, 1928.

[12] Ibn Sâhib al-Salâ, *al-Mann*, 288-290 (pp. 137-138 de la traducció) i Ibn 'Idhârî, *Bayân*, 104 (pp. 403-404 de la traducció del 1963). Aquests autors descriuen els mètodes d'atac poc corrents de Giraldo Sempavor (atacs nocturns, per sorpresa, en dies de pluja), la presa de Beja (22 Dhû l-hiyya 557 / 2 de desembre del 1162), la de Trujillo (Yumâda II 560 / abril-maig del 1165), la d'Évora, que ven als cristians (Dhû l-qa'da 560 / setembre del 1165), la de Cáceres (*sifr* 561 / desembre del 1165), les de Serpa i el castell de Montánchez (Yumâda 561 / abril del 1166), la conquesta a traïció del castell de Juromenha, prop de Badajoz, on va instal·lar el seu quarter general. El *Bayân*, per la seva banda, afirma (p. 127; p. 8 de la traducció del 1953) que la presa de Beja pels cristians va tenir lloc el 1172. La vila hauria estat presa per sorpresa perquè el seu *qâ'id*, 'Umar B. Sahnûn, es negava a pagar al sentinella el seu *qirat* per la vetlla de nit.

[13] Per al setge de Badajoz, vegeu A. Huici Miranda, *Historia política del Imperio almohade*, 2 vols, Tetuán, Editora Marroquí, 1956-1959, I, 234-237.

[14] González, *El reino de Castilla*, II, 79-82 (núm. 44).

[15] Ibn Sâhib al-Salâ, *al-Mann*, 296 (pp. 144-145 de la traducció); Ibn 'Idhârî, *Bayân*, 106 (p. 408 de la traducció del 1963).

[16] Huici, *Historia del Imperio almohade*, I, 270.

[17] Ibn 'Idhârî, *Bayân*, 130 (ps. 13-14 de la traducció) afirma que va ser empresonat pel califa i executat a Siyilmâsa el 569 / 1173-1174. Vegeu també al-Baydhaq, *Akhbâr al-Mahdî*, 127 (p. 216 de la traducció), però la data que aquest dóna és errada, ja que el 1169 Giraldo, que l'autor anomena Garando, es trobava a la Península, assetjant Badajoz (vegeu Ibn Sâhib al-Salâ, *al-Mann*, 311 [p. 154 de la traducció]).

[18] Aquesta és probablement una de les raons per les quals la *Chronica Gothorum* descriu els seus companys d'armes com a lladres (*"latronibus"*)

[19] Va ser arran del sínode de Segovia de 1166 que Fernando Rodríguez de Castro, que des del 1158 controlava la ciutat de Toledo en nom de Ferran II de Lleó, va prendre la decisió d'anar-se'n a la cort del sobirà almohade (P. Linehan, "The Synod of Segovia (1166)", *Bulletin of Medieval Canon Law*, new series, 10, 1980, 31-40; rep. dins el seu *Spanish Church and Society 1150-1300*, Londres, Variorum Reprints, 1983).

[20] Ibn Sâhib al Salâ, *al-Mann*, 284-285 (traducció de la traducció espanyola, ps. 135-136).

[21] Martín, *OOMS*, 219 (núm. 46).

[22] Lucas de Tuy parla, en efecte, de l'atac a la vila nova de Ciudad Rodrigo pels sarraïns i pel seu aliat castellà, "home noble i molt poderós" (*Chronicon Mundi*, ed. A. Schott, *Hispaniae illustratae sev urbium rerumque hispanicarum academiarum*, vol. IV, Anvers, 1608, 1-116, a la p. 106: *"Per idem fere tempus erat cum sarracenis vir nobilis et potentissimus nomine Fernandus Roderici Castellanus. Hunc sarraceni miserunt ad evertendam populationem novam, scilicet civitatem Roderici"*; vegeu també la versió en romanç, *Crónica de España*, ed. J. Puyol, Madrid, Real Academia de la Historia, 1926, 403).

[23] Lucas de Tuy, *Chronicon Mundi*, 106 (i *Crónica de España*, 404): *"Transactis paucis diebus rex Fernandus revocavit praeditum Fernandum Roderici, et dedit ei Stephaniam sororem suam in uxorem [...] Hic Fernandus Roderici genuit ex infantissa domna Stephania Petrum Fernandi potentissimum virum."* Es desconeix la data d'aquesta unió.

[24] Miguel Ángel Ladero Quesada, *La Reconquista y el proceso de diferenciación política (1035-1217)*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, dir. J. M. Jover Zamora, vol. IX, Madrid, Espasa-Calpe, 1998, 480, afirma que el retorn de Fernando Rodríguez de Castro i els seus parents va tenir lloc la tardor del 1178.

[25] Confirma, en particular, un acord entre el mestre de Calatrava i Tello Pérez de Meneses del 3 de gener del 1181. És descrit, en aquesta ocasió, com a *"tenente Talavera et Trujello"* (*Bulario de la Orden Militar de Calatrava*, ed. I. J. de Ortega y Cotes, J. F. Álvarez de Baquedano, i P. de Ortega Zúñiga, Madrid, 1761 [ed. facs., Barcelona, El Albir, 1981], 16 [núm. 15]). El fet de ser *"tenente"* de Talavera demostra que en aquesta data gaudia de la confiança del rei de Castella.

[26] Martín, *OOMS*, 305-308, 329-331, i 342-343 (núms 122, 143, i 159), respectivament.

[27] Martín, *OOMS*, 354 i 355 (núms 172 i 173).

[28] Martín,*OOMS*, 423-424 (núm. 248).

[29] Martín, *OOMS*, 105.

[30] Ibn 'Idhârî, *Bayân*, 220 (p. 188 de la traducció del 1953). El paper de conseller fet per Pedro Fernández de Castro vora el sobirà almohade és confirmat per Lucas de Tuy, *Chronicon Mundi*, 108 (versió en romanç, 407): *"Erat tunc cum rege Barbaro Petrus Fernandi de Castella potentissimus miles, cuius consilio rex barbarus eo tempore se regebat."*

[31] *CLRC*, 37: *"Firmata igitur tunc pace inter reges mediante Didaco, expulso et Petro Fernandi de utroque regno, rex Legionis debuit intrare in terram Maurorum ex parte sua: quod factum est."*

[32] *CLRC*, 41: *"Paucis diebus antea audierat mortuum esse Petrum Fernandi Castellanum in partibus de Marrocos, quem velud inimicum capitalem rex nobilis persequebatur."*

[33] *CLRC*, 67: *"Tunc Aluarus Petri, nobilis iuuenis, filius Petri Fernandi, qui iam recesserat ab amicitia Maurorum, factus est uassallus regis nostri recepitque predicta castra de manu regis, et tenuit et defendit longo tempore postea fideliter et potenter."*

[34] Real Academia de la Historia [RAH], Colección Salazar y Castro, 9/611(I 37), fol. 226-227.

[35] El 15 de maig del 1239, Álvar Pérez, fill de Pedro Fernández "el Castellà" i de Ximena, filla del comte don Gómez "el Castellà", ven per 7000 maravedís alfonsins les seves propietats de Paredes de Nava, a Lleó (Archivo Histórico Nacional [AHN], Órdenes Militares [OOMM], carp. 458, núm. 95; AHN, cod. 1342, núm. 185; RAH, Col. Salazar y Castro, 9/611 [I 37], fol. 245v-247; publ. per R. Menéndez Pidal, *Documentos lingüísticos de España*, vol. I, *Reino de Castilla*, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1919, 377, núm. 279). El 10 de novembre del 1241, Pedro Martínez, fill de Martín Fernández i nét de Fernando Rodríguez "el Castellà" va donar a l'orde de Calatrava tots els béns que tenia a Tejonar, a Navarra (AHN, OOMM, carp. 459, núm. 101; RAH, Col. Salazar y Castro, 9/813 [M 6], fol. 153; Menéndez Pidal, *Documentos*, 379, núm. 280). El 10 de febrer del 1243, finalment, la filla de Pedro Fernández "el Castellà", comtessa de (nom il·legible), participava en una *convenientia* (AHN, OOMM, Uclés, carp. 16/1, núm. 4).

[36] Els dos primers volums, sobre l'*Albarracín musulmán*, són responsabilitat de Jacinto Bosch Vila. La història d'Albarracín sota la dinastia cristiana dels Azagra va ser escrita per Martín Almagro, *El señorío de Albarracín desde su fundación hasta la muerte de don Fernando Ruiz de Azagra*, vol. III, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1959, 5-145, amb edició, al final del volum, de nombrosos documents relatius a aquesta època.

[37] González, *El reino de Castilla*, II, 837-839 (núm. 487).

[38] Almagro, *El señorío de Albarracín*, 133-134.

[39] Martín, *OOMS*, 453-454 (núm. 282): *"Mandavit ut post discessum ipsius, fratres milicie Beati Jacobi castrum Sancte Marie Varracinensis habeant cum omnibus terminis suis, cultis et incultis, heremis et populatis et cum omnibus pertinentiis suis ab integro iure hereditario possideant, tali tamen condicione quod iam dicti fratres numquam habeant potestatem prefatum castrum vendendi neque in aliquo tempore alicui regum tradenti nec alicui viventi homini dandi neque alienandi, et numquam licentiam habeant ullum hominem in mundo viventem introducendi castrum vel intus recipiendi nisi eiusdem Ordinis frater fuerit."*

[40] Martín, *OOMS*, 472-473 (núm. 303).

[41] *CLRC*, 18: *"Compertum uero quod rex Marroquitanus reuertebatur in terram suam, mouerunt castra uersus regem Legionis, premitentes uirum nobilem, prudentem et strenuum, Fernandum Roderici de Aluerracim, cum multitudinem militum qui detinerent regem Legionis et exercitum eius in regno Castelle ne libere possent ad propria remeare."* La butlla va ser publicada per Fidel Fita, a la secció de "Noticias", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XI, 1887, 456-458.

[42] Martín, *OOMS*, 85.

[43] Pel que fa a aquesta dinàmica, l'obra que ha fet època és la tesi de Pierre Bonnassie sobre Catalunya, *La Catalogne du milieu du xe siècle à la fin du xie siècle: croissance et mutation d'une société*, 2 vols, Tolosa de Llenguadoc, Publications de l'Université de Toulouse, 1975.

[44] Ibn Mardanîsh va haver de pagar una gran quantitat d'or als sobirans cristians per tal d'obtenir la seva ajuda o com a mínim la seva no agressió, però també va haver de lliurar-los castells com ara Vilches i Alcaraz en 1171 (Ibn Sâhib al-Salâ, *al-Mann*, 400 [p. 205 de la traducció]).

[45] Citem, per exemple, els casos d'Alfons VI en 1072, de Pedro Fernández de Castro i del rei de Navarra a la fi del segle XII i al començament del XIII.

[46] Sobre aquest personatge, vegeu Robert I. Burns, "Príncipe almohade y converso mudéjar: nueva documentación sobre Abû Zayd", *Sharq al-Andalus*, 4, 1987, 109-123 (versió en anglès, "Almohad Prince and Mudejar Convert: New Documentation on Abû Zayd", dins D.J. Kagay i J. T. Snow [eds], *Medieval Iberia. Essays on the History and Literature of Medieval Spain*, Nova York, Peter Lang, 1997, 171-188).

[47] Per tal d'il·lustrar la introducció, entre els reis cristians i els prínceps musulmans convertits en satèl·lits, de les cerimònies característiques del feudalisme occidental tradicional i de l'homenatge prestat al senyor, es pot citar un acte del 1225, confirmació per Ferran III d'un altre d'Alfons VIII del 1190: *"eo uidelicet anno quo Azyt Abu Zeit, rex Valencie, accedens ad me apud Moyam deuenit uasallus meus et osculatus est manus meas"* (J. González, *Reinado y diplomas de Fernando III*, 3 vols, Córdoba, Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba, 1980, II, 247-248 [núm. 205]).